

Jezykoznaawstwo. – Opole, 2003; 7. *Всеволодова М.* Модели славянских простых предложений с учетом их типовых значений и речевых реализаций. Задачи и перспективы межнационального проекта // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип. 13. – Донецьк, 2005. – С. 142–146; 8. *Всеволодова М. В.* Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка: Учебник. – М., 2000; 9. *Всеволодова М. В., Деметьева М. В.* Проблемы синтаксической парадигматики: коммуникативная парадигма предложений (на материале двусоставных глагольных предложений, включающих имя локума). – М., 1997; 10. *Всеволодова М. В., Кузьменкова В. А.* Описательные предикаты как фрагмент русской синтаксической системы // Вестник Московского ун-та. Сер. 9. Филология. – 2003. – № 5. – С. 7–29; 11. *Городенська К. Г.* Дери́вація синтаксичних одиниць. – К., 1991; 12. *Загнітко А. П.* Теоретична грамати́ка української мови. Синтаксис. – Донецьк, 2001; 13. *Золотова Г. А.* Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982; 14. *Золотова Г. А., Онипенко Н. К., Сидорова М. Ю.* Коммуникативная грамматика русского языка / Под ред. Г. А. Золотовой. – М., 1998; 15. *Кузьменкова В. А.* Типология описательных предикатов и их аналогов в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 2000; 16. *Савосина Л. М.* Актуализационная парадигма предложения. Типы коммуникативных задач и средства их решения (на материале биноминативных предложений, выражающих отношения характеристики) // Вопросы языкознания. – 1998. – № 3. – С. 141–150; 17. *Савосина Л. М.* Трансформационная парадигма предложения и ее соотнесенность с актуализационной парадигмой // Вопросы языкознания. – 2000. – № 1. – С. 66–74; 18. *Стеланова М. Д., Хельбиг Г.* Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М., 1982; 19. *Тестелец Я. Г.* Введение в общий синтаксис. – М., 2001; 20. *Шульжук К. Ф.* Синтаксис української мови: Підручник. – К., 2004.

КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА

Олена Селіванова

Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького

ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ КОНВЕРСАЦІЙНИХ ІМПЛІКАТУР У ФРАЗЕОЛОГІЧНОМУ МАСИВІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

З огляду на домінування в сучасному мовознавстві когнітивно-дискурсивної наукової парадигми однією з актуальних проблем є встановлення законів і правил мовленнєвої діяльності людини, які забезпечують успішне спілкування і створюють комунікативний баланс цілеї співрозмовників. Вирішення цієї проблеми передбачає передусім вияв когнітивних структур, фіксованих у вигляді етнічних, культурних і субкультурних стереотипів у свідомості носіїв певної мови.

Пошук постулатів успішного спілкування має давні корені, що сягають часів античності й відображені в загальних риторичних принципах ораторського мистецтва. Ще Аристотель у "Риторичі" надав певні рекомендації щодо побудови образу оратора й образу

предмета мовлення. У давньоримських канолах риторики існували принципи достоїнства мовлення (*virtutes elocutionis*): *aptum* – домірність, упорядкованість, адекватність; *latinitas* – чиста латина як мовна правильність; *perspicuitas* – прозорість, очевидність як ясність чи зрозумілість для слухача; *ornatus* – прикрашення як вираз, приємний для слухачів [7, с. 371].

У 1967 р. представник Оксфордської школи логічної семантики Х. Грайс у циклі лекцій у Гарвардському університеті, а згодом у статті "Логіка й мовне спілкування" запропонував загальний принцип комунікативної кооперації – спільність мети учасників спілкування, що визначає адекватний меті внесок кожного до комунікативної співпраці. Більш конкретними принципами комунікативного співробітництва стали розроблені Х. Грайсом чотири постулати (максими) мовленнєвої поведінки адресанта, що перегукуються з наведеними вище риторичними принципами: кількості, якості, відношення й манери мовлення [8, с. 45–46]. Дослідник вважав підґрунтям успішної кооперації насамперед логіку й раціоналізм, а постулати служили для пояснення, яким чином через їхнє порушення мовець здатний передати адресату більше інформації, ніж міститься в логіко-семантичному змісті вербального повідомлення [1, с. 217–237]. Означені постулати отримали назву неконвенційних конверсаційних імплікатур генералізованого типу [9, с. 228], що розглядалися не лише як стандарти комунікативної поведінки, а і як засоби взаєморозуміння, залежні від спільного мовного коду, тезаурусів учасників спілкування, контексту, а також не в останню чергу – від належності мовців до певного етносу й культури.

Яскравим і показовим у плані ставлення етносу до мовленнєвої діяльності людини є фразеологічний масив знаків мови, що демонструє найбільш переконливо імплікатури мовної поведінки, її "максими" та "антимаксими". Фразеологізми й паремії будь-якої мови, що позначають мовну діяльність, утілюють влучні, емотивно й аксіологічно заряджені, функціонально забарвлені стереотипні характеристики, які надає народ власним комунікативним діям. Саме шляхом звернення до еталонів і стереотипів світосприймання лінгвокультурної спільноти відтворюється система ціннісної орієнтації певного етносу [2, с. 374], локальні асоціації щодо стандартної в певній культурі ситуації спілкування [3], її пріоритетні комунікативні вектори.

Метою нашої статті є з'ясування стереотипів мовної діяльності та імплікатур комунікативної поведінки, зафіксованих у масиві українських фразем і паремій. Такі стереотипи етносвідомості "здатні шляхом актуальної презентації соціально санкціонованих потреб спонукально та типізовано впливати на свідомість особистості – соціалізованого індивіда, формуючи в ньому відповідні мотивації" [4, с. 4–5], зокрема, мотивації комунікативного співробітництва і створення балансу цілей партнерів спілкування.

У масиві досліджених нами українських фразем і паремій можна умовно виокремити дві групи. Фразеологізми першої групи (фонаційні) характеризують мовленнєві дії з огляду на їхнє звукове сприйняття реципієнтом, друга група (змістовні) охоплює знаки якісних властивостей змісту мовлення, диференціація яких на підгрупи відповідає розробленим Х. Грайсом генералізованим конверсаційним імплікатурам.

Фонаційні фраземи позначають темп мовлення (швидко – *розсипатися горохом; сипатися з язика; сипати словами, як горохом; захлинатися словами; стріляти словами* (у 2 знач.); *дрібнотіти язиком*; повільно – *тягти слова з рота; цідити слова крізь зуби; зимувати на кожному слові*); його гучність (тихо – *як муха дзичить; шептати, як рак у торбі; говорити під ніс (під носом); говорити, як під лавкою*; голосно – *як віл реве; як грім гримить; пельку рвати; дерти (рвати) горло; рвати повітря (пуп, живіт, як на пуп); як недорізаний; на весь рот; розв'язати язик (рот); розпускати голос*); уривчастість (*рвати слова; ковтати слова*); чіткість (*як гвіздком прибити*); монотонність (*прясти нитку*); невиразність (*мов клоччя жує; наче ріпу гризе; як кіт муркоче; мов свиня хрюка*).

Цікаво, що в масиві українських фразем і паремій здебільшого стереотипізовані антимаксими фонаційної поведінки мовців, позитивно оцінено лише чіткість мовлення. Гучність, як і невиразність, повільність, тихість мовлення оцінюються українським етносом як негативні ознаки, про що свідчать конотації наведених фразем, переважно з метонімізованими соматизмами *горло, рот, пуп, живіт* тощо, а також утворені шляхом уподібнення мовленнєвих дій зі звуками, які видають тварини, що переважно відповідають негативним стереотипам оцінки в етносвідомості (*наче ведмідь реве; як коза недорізана; як порося в плоті* тощо). Умотивоване підвищення сили звучання, зумовлене обуренням, радістю, незадоволенням і т. ін., передається інтеграцією зі сферою *музика* й розцінюється як нейтральне: (*говорити*) *на високих нотах*.

Кількісний характер змісту мовлення (перша підгрупа) відповідає максимі дозованої інформативності мовлення й виражений зворотами переважно зі значенням "багато говорити про що-небудь незначне, несерйозне, пусте; базікати" – *вертіти язиком, як корова хвостом; молоти язиком* (у 2 знач.); *ляпати язиком; наговорити повну хату; верзти на всю обихідку; розв'язати язика; розпустити ханьки* і т. ін. Дуже балакучу людину, яка любить говорити багато зайвого, непотрібного, неправдивого або не вміє стримуватися від таких розмов, характеризують фраземами *довгий язик; язик, як помело (як лопатень, як млин); язик меле; язик без кісток*. На позначення небагатослів-

ної, мовчазної людини у масиві українських фразеологізмів наявні звороти *скупий на слово (на слова, на мову)*; *слова не витягнеш (не видавиш)*, що не виявляють експресивної негативної забарвленості.

Емотивне та функціональне навантаження компонентів подібних фразем свідчить про негативне ставлення українського етносу до марнослів'я й відсутності розумового контролю за мовленням: *що на язик набіжить*; *що на рот налізе*; *як млин меле й под.* Зазначені фраземи кількості мовлення зумовлені метонімічним використанням соматизму *язик*, який здебільшого виконує функцію інструмента або об'єкта. Інтенсифікація мовної дії будується на образно-метафоричній інтеграції з концептами *млин, корова, помело, ціп, лопата*; на гіперболізації соматизму, пов'язаній зі сприйняттям його довжини, гнучкості, відносної відокремленості від холоніма *людина*. Більш наочно процеси такої інтеграції представлені у прислів'ях, де подаються вихідні сценарії порівняння (*Голова, як тік, а язик, як ціп: що хочу, те й молочу*), контрасту (*Млин меле – мука буде: язик меле – біда буде*), заперечення (*Слово – не полова, язик – не помело*).

До цієї підгрупи належать також звороти зі змістом кількісного збільшення інформації (додавання, доповнення), причому ставлення етносу до такого збільшення визначається якісним показником (доречністю) та правилами мовного етикету етносу (негативним вважається втручання в розмову сторонньої особи): *пришити пришеву (пришиви)*; [*своє*] *слово приточити; докладати своїх слів* – "доповнити сказане кимсь, втрутитися в чужу розмову". Цікаво, що недоречність доданого мовлення позначається зворотами *ні пришити, ні прилатати* з такою самою метафоричною переінтерпретацією концептосфери шиття щодо сфери мовлення, а друге значення звороту *слово приточити* – "2. Внести неясність у чияюсь думку; перекрутити думку на свій лад, обманути", демонструє негативний результат такого втручання. Як жартівлива й іронічна примовка, коли хтось несподіваний чи непроханий утручається в розмову, використовується знак побутової сфери – *нате і мій глек на капусту*, що також визначає негативну оцінку таких мовленнєвих дій (пор.: *Твоє не мелеться, то й мішка не підставляй; Не до тебе п'ють – не кажи "здоров"; Вона знає, що у нас і в борщі кипить*).

Друга підгрупа змістовних фразем відображає максимум якості, обізнаність/необізнаність мовця, правдивість/неправдивість мовлення. Таке значення формується на підставі просторової аналогізації мовленнєвої поведінки: рух прямо й уперед без відхилень асоціюється в етносвідомості українців із правдою (*іти навпростець (навпрошки, діал. направці)*). На позначення правдивого мовлення використовується кінетичний стереотип українського етносу – погляд в очі, обличчя (*у вічі; на очі; в обличчя; в лице; дивитися правді в обличчя (в лице)*). Правдивість висловленого аналізується із честю, життям,

міцністю, світлом, чистотою (*живе слово; давати слово честі; слово честі (гонору); твердий (міцний) на слово*; пор. прислів'я *Топчи правду в калюжу, а все чиста буде; Правда світліша за сонце*).

Зміст неправдивого мовлення забезпечується уподібненням мовлення до відповідної сфери неприродних фізичних дій (*висисати з пальця; видирати з-під нігтів*), процесів плетіння (*плетсти (плескати, патякати) язиком*), руху (*розминутися з правдою*), сценаріїв пускання мильних бульбашок (*пускати миляну баньку*) і гусарського життя (*заливати гусара*), а також аналогією зі смаковими відчуттями (зокрема, солодким смаком як неправдою – *медові слова; присолодити язика; На язиці медок, а на думці льодок*), слуховими й тактильними відчуттями (*На словах, як на цимбалах; М'яко стеле, та твердо спати*). Сприйняття неправдивих слів пов'язується з відсутністю в адресата зорових відчуттів через хворобу, зовнішні перешкоди: *наводити полуду (більмо) на очі; перти тумана в очі; пускати туману в очі (дим, пилюку)*. Неправдивість мовлення передається також уподібненням його до колового руху: *крутити словами; Не крути словами, як пес хвостом*. Вправність, умілість неправдивого мовлення пов'язується з майстерним гаптуванням тканини: *як шовком шити (гаптувати)*.

Третю підгрупу складають фраземи зі змістом максими відношення (релевантності) як відповідності темі мовлення, що ґрунтуються на подібності мовленнєвих дій і військової справи (*улучати в точку, бити в ціль*), господарської або трудової діяльності (*бити клинці, сидлати свого коника*), на рефлексивізації сполук за допомогою зворотного займенника *свій*, що привласнює певну тематичну стратегію мовця з огляду на аналогію з фізичними діями людини: *повернути на своє; гнути свою лінію* тощо.

Недоречність мовлення передається шляхом сприйняття мовленнєвих дій як руху (*іхати не в ті ворота (не туди, куди потрібно); не в ті двері попадати (попадатися, потрапляти)*), як невірного готування їжі (*наколотити гороху з капустою; вигадати таке, що й у борщ не кришать*), як марної побутової роботи, господарської діяльності (*розводити боби (на бобах); перевіювати полову; плести лико; молотити зубами (язиком; вивезти язиком, як на лопаті і под.)*).

Зміст пустих балачок мотивується метонімізацією соматизмів (органів мовлення) і метафоризацією предикатних супровідників на підставі суміжного поняття "відсутність контролю" та стереотипного уявлення про язик як мотузку: *теліпати (теленькати) язиком; ляпати (ляскати, махати) язиком*. Беззмістовність розмов у свідомості етносу здебільшого пов'язується з нерозумною людиною, її безглуздими, невиправданими вчинками, які порівнюються із потьмаренням свідомості в результаті дії отруйних рослин: *як блекоти (дурману, чемериці) об'ївся*.

Безпредметність і нерелевантність розмов сприймається етносом як марнування мови й асоціюється із чимось легким, неважливим, чого варто позбутися (пор.: *марнувати мову (слова); випустити слова на вітер*. Вибір дієслів у фраземах із таким значенням відбувається звичайно в межах лексем фізичної, трудової діяльності, які завдяки своїй первісній семантиці здатні позначати пусті, беззмістовні, непотрібні розмови шляхом сполучення з мотиваційно непрозорими об'єктами [5, с. 135–136]: *плести банелюки (андрони, антимонії, мандрони); точити бали (баляси, баяндряси, ляси); правити (гнути, розводити, ліпити) теревені; знати химери; нести ахінею; гнути бандигу* тощо. Об'єкт мовної дії може бути референційно парадоксальним і створювати каламбур: *(верзти) і на голову не налізе; сім мішків гречаної вовни (і все неповні); сім мішків гречаного Гаврила; переливати з пустого в порожнє*.

Четверта підгрупа фразеологізмів характеризує манеру мовлення, згідно з відповідною конверсаційною імплікатурою. Українські фраземи зі значеннями манери мовленнєвих дій репрезентують позитивне ставлення етносу до продуманості, чіткості, легкості мовлення, красномовства, що аналізується зі сферами пташиного співу, гарного читання, музики, майстерності: *як з книжки читати; як по псалтирю читати; (говорити) як по нотах; як у сопілку грає; як по писаному; наче соловей співає* тощо. Дошкульність, різкість мовлення розцінюється по-різному – із властивим народу гумором язик уподібнюється до гострих предметів – бритви, голки, ножа, зброї, жала: *жалити язиком; язик, як бритва; пускати стрілу (шпильку); як ножом відрізати* і т. ін. Дотепність та уїдливість мовлення передається шляхом аналогії зі знаками смакових відчуттів: *додавати солі (перцю)* – 'робити дотепнішим, гострішим, дошкульнішим, уїдливішим (про висловлювання)'.
Позитивною є також оцінка стриманої мовчазності, обачності в розмовах, нерозголошення таємниць (*держкий на язик; держати язик за зубами (на зашморзі, на прив'язі, на припоні)*). Така оцінка відтворюється й у прислів'ях: *Порожня бочка гучить, а повна мовчить; Порожній посуд здаля дзвенить* (згадаймо асоціацію голови з бочкою, посудом); *Хто мовчить, той двох навчить; Їж борщ із грибами, держи язик за зубами*. Позитив манери мовлення пов'язаний також із красномовством (*халкий на мову; проворний на язик; (говорить) наче пташка щебече; як у сопілку грає; наче соловей співає* – 'красномовний, вправний у розмові, який вміє багато й швидко говорити'. Слушність, доречність, влучність висловленого підкреслюється метафоричними супровідниками компонента *слово*: *золоті слова; для красного слова; кругле слово; добрим словом*.

Негативне ставлення українського етносу до манери мовлення відбивається у фразеологізмах зі значенням 'лаяти, ображати, сварити і под.', що формується шляхом зіставлення мовленнєвої поведінки зі сценаріями фізичних дій, пов'язаних із неприємними відчуттями, а також стереотипами оцінок відчуттів людини чи тварини (*накрити мокрим рядном; накручувати хвоста; намити голову (в'язи, шию, чуприну); підсипати перцю (жару, хрону); обкидати брудом (гряззю); тикати під ніс кислці; вилити помій*). Адресат таких мовних дій уподібнюється до тварини або до об'єкта трудової (господарської) діяльності людини: *брати в шори; знімати стружку; котити бочку; перетерти з пісочком; різати ножем; розчистити під горіх; скребти (скубати, стругати, скромадити) моркву; підсипати перцю; піддати жару; дати на галушки* тощо.

Лайка пов'язується у фразеологізмах із модусною ознакою концептів *чорт, вогонь, грім, блискавка, гадюка, гедзь, свиня*: *садити чортами; дати чортів; аж сипати вогнем; дати жару; дати прикурити; без вогню варити; кресати словами; метати громи (блискавки (в 1 знач.)); закинути гадючку; кидати гедзя; посилати к чортам свинячим*. Негативна конотація зворотів нерідко підсилюється певними значеннями дієслівних компонентів: *обкидати (словами); дати (дрозда, духу, на горіхи); усипати (на галушки, по перше число); бити (словом)* тощо, – а також зниженими позначеннями соматизмів людини (*розпускати морду (писок); роззявляти пащеку (пельку)*). Лайка асоціюється із *кривим, гострим, міцним, чорним словом*.

Показовими також є позначення мовленнєвої діяльності як її відсутності, неможливості, припинення. Образність таких зворотів створюється шляхом доксального сприймання ситуацій як "можливих світів" [6, с. 78], здебільшого пов'язаних із соматизмами мовленнєвого апарату людини: *проковтнути язика; язик приріс до піднебіння; язик стає руба; язик у петлю скрутило; брати язика на гаплик; присохнути на язика; зав'язати рот; засупонити пащу (пельку, рота); держати язика на зашморзі*. Негативна оцінка змісту цих фразеологізмів зумовлена відношенням мовчання до його причин, переважно негативного психоемоційного стану людини (хвилювання, злості, роздратування), а також примусового характеру дії. Мовчання асоціюється зі смертю, нерухомістю: *мовчати, як гріб, мумія, стіна*.

У фразеосистемі української мови менш чисельними є звороти на позначення перлокутивних реакцій адресата на мовленнєві дії адресанта. Реакції адресата розглядаються або як зміна його психологічних станів, або як зміна у свідомості та в поведінці відповідно до іллокуції чи безвідносно до неї: *кидати камінці в город* – 'заціпа-

ти кого-небудь словами, розмовами'; як *обухом бити по голові*; як *довбнею вдарити по голові* – 'вражати неприємною інформацією кого-небудь'; *брати в обмолот* (криком, у роботу (в 1 знач.)) – 'рішуче впливати на кого-небудь, змушувати когось діяти певним чином'; як *горохом об стінку кидати* – 'не реагувати на розмову, на чий-небудь зауваження'; *втвкти в довбешку* (в макітру) – '1. Частим повторенням чи поясненням спонукати кого-небудь зрозуміти або засвоїти щось' тощо. Ці звороти позначають психоемоційні та модальні стани людини як реакцію на комунікативну поведінку мовця й демонструють стереотипи реагування на мовлення та процеси метафоричної переінтерпретації первинних знаків. Так, мовленнєвий вплив уподібнюється до сценаріїв трудової діяльності, його ефективність сприймається етносом як певна дія на голову людини (побиття, заповнення тощо) або процес уловлювання інформації як рухливого предмета (*ловити слова [із рота]* – 'уважно, з цікавістю слухати кого-небудь'; *ловити на ходу* (на льоту) – 'відразу сприймати, засвоювати що-небудь').

Неефективність мовних дій, що спричиняє комунікативний конфлікт, у фразеологізмах пов'язана з недотриманням конверсаційних імплікатур: *протрубити вуха* – 'дуже надокучити кому-небудь постійними розмовами про одне і те саме'; *об'їсти голову* – 'дуже набриднути кому-небудь якимись розмовами (перев. вимогами, нагадуваннями)' тощо.

Дослідження віддзеркалення стереотипів й імплікатур комунікативної поведінки у фраземах і пареміях різних мов поглиблює уявлення про національний характер, ментальність народу, його психологію й має значні перспективи дальшої розробки на матеріалі усної народної творчості, міфології, літератури, а також у зіставному аспекті.

1. *Грайс Г. П.* Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая прагматика. – М., 1985. – Вып. 16; 2. *Опарина Е. О., Сандомирская И. И.* Фразеология и коллективная культурная идентичность // *Profilowanie w języku i w tekście.* – Lublin, 1998; 3. *Прохоров Ю. Е.* Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев. – М., 1996; 4. *Рыжков В. А.* Особенности стереотипизации, необходимо сопровождающей социализацию индивида в рамках определенной национально-культурной общности // *Языковое сознание: стереотипы и творчество.* – М., 1988; 5. *Селіванова О. О.* Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспект). – К. – Черкаси, 2004; 6. *Селіванова О. О.* Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. – Полтава, 2008; 7. *Франк Д.* Семь грехов прагматики: тезисы о теории речевых актов, анализе речевого общения, лингвистике и риторике // Новое в зарубежной лингвистике. Теория речевых актов. – М., 1986. – Вып. 17; 8. *Grice H. P.* Logic and Conversation // *Syntax and Semantics.* – N.Y., 1975; 9. *Grice H. P.* Studies in the way of words. – Cambridge, L., 1989.